

HİNTLİ KÂŞİF/CASUS AHMET ŞAH NAKŞİBENDİ'NİN TÜRKİSTAN'A YAPTIĞI SEYAHAT VE GÖZLEMLERİ

Meryem Özer*

Öz: Seyahatnameler, sübjektif tarafı olmakla birlikte, farklı coğrafyalar ve toplumlar hakkında seyyahın gözlem ve tecrübelerinin aktarılması bakımından tarih sahasında önemli yer tutan yazılardır. Çeşitli amaçlarla yola çıkan seyyahların tuttuğu notlar, günlükler, raporlar seyahatnameleri/gezi yazılarını oluştururlar. XIX. yüzyıldan itibaren gittikçe gelişen ve zenginleşen seyahat yazıları içinde Türkistan ile ilgili olanlar da azımsanmayacak ölçüdedir. 1852 yılında Hoca Ahmed Şah Nakşibendi, İngilizler tarafından İngiliz casus Teğmen W. H. Wyburd'un Türkistan'a gittikten sonra kendisinden bir daha haber alınmaması üzerine onun akıbetini öğrenmek için Mançu işgali altındaki Doğu Türkistan ile Batı Türkistan'daki Hokand ve Buhara Hanlığı'na gönderilmiştir. Keşmir'den yola çıkan Ahmed Şah Nakşibendi Yarkend, Kaşgar, Oş, Hokand, Akmesicid ve Buhara gibi Türkistan'ın en önemli şehirlerine gitmiştir. Bu makalenin yazılma amacı, Mir İzzetullah'tan sonra İngilizler tarafından Türkistan'a gönderilen ikinci yerli kâşif/casus olan Ahmed Şah Nakşibendi'nin bu seyahati sırasında bölgenin siyasi, sosyal ve ekonomik durumu hakkında tuttuğu notları aktararak bu alandaki çalışmalara katkıda bulunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, 19.yüzyıl, Seyahatname, İngiltere

INDIAN EXPLORER AND SPY AHMED SHAH NAQSHBANDI'S TRAVEL TO TURKESTAN AND HIS OBSERVATIONS

Abstract: Although the travelogues have a subjective side, they are writings that have an important place in the field of history in terms of conveying the traveler's observations and experiences about different geographies and societies. The notes, diaries and reports kept by travelers who set out for various purposes form travelogues/travel writings. XIX. Among the travel writings that have been developing and enriching gradually since the 19th century, the ones related to Turkestan are not to be underestimated. In 1852, Hodja Ahmet Shah Naqshbandi was sent by the British to the Manchu-occupied East Turkestan

* Dr., MEB, İstanbul/Türkiye, mryozer@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3394-8490

and the Kokand and Bukhara Khanate in West Turkestan to learn about the fate of British spy Lieutenant W. H. Wyburd, after he was not heard from again after he went to Turkestan. Ahmet Shah Naqshbandi, who set out from Kashmir, went to the most important cities of Turkestan such as Yarkend, Kashgar, Osh, Kokand, Akmesjid and Bukhara. The purpose of writing this article is to contribute to the studies in this field by transferring the notes that Ahmet Shah Naqshbandi, the second local explorer/spy sent to Turkestan by the British after Mir Izzetullah, took during his travels on the political, social and economic situation of the region.

Keywords: Turkestan, 19th century, Travelogue, England

Giriş

Dünyada büyük değişim ve gelişmelerin yaşandığı bir dönem olan XIX. yüzyıl, Türkistan coğrafyası için de oldukça önemli gelişmelere sahne olmuştur. Bu dönemde Türkistan özellikle coğrafi konumu, yer altı, yerüstü kaynakları ve ticari imkânları bakımından dönemin güçlü ve sömürgeci devletlerinin ilgi odaklarından biri haline gelmiştir. Bu devletlerden biri İngiltere'dir. İngilizlerin Türkistan'la ilgilenmelerinin başlıca nedenleri bölgenin ekonomik potansiyeli ve Rusya'nın bölgedeki Hanlıklara yönelik gittikçe artan yayılcı siyasetidir¹. İngiltere; hem ürettiği mamullere yeni pazarlar bulmak hem ticaretini güçlendirmek için yeni nüfuz sahaları bulmak hem de Rusya'nın Türkistan yoluyla güneye inerek Hindistan'ın güvenliğini tehdit etmesini engellemek amacıyla bölgedeki Hanlıklarla ittifaklar kurmaya çalışmış; bu doğrultuda elçiler, seyyahlar, misyonerler, casuslar göndererek bu bölgeyi keşfetmeyi amaçlamıştır.

İngiltere'nin elçi gönderdiği Hanlıklardan biri Hive'dir. İran'daki İngiliz elçisi, Basra Körfezi'ndeki komodor idaresinin gemisinde tercüman olarak görev yapan Teğmen W. H. Wyburd;² Stoddart ve Conolly'nin akıbetini öğ-

¹ T. Yuan, "Yakub Beg (1820-1877) Çin Türkistan'ındaki Müslüman ayaklanması", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Çev. E. B. Özbilen, 1993, s. 74.

² William Henry Wyburd 1833'te Ailesinin geçimini sağlayabilmek için Doğu Hindistan Şirketi'nin Bombay yönetimi altındaki İngiliz Hint Donanması'na askeri öğrenci olarak girdi. 1830 yılında teğmen rütbesi elde etti. 1833 yılında başta Farsça olmak üzere Doğu dillerindeki kabiliyeti sayesinde Basra Körfezi'ndeki tuğamirale tercüman olarak görevlendirildi. Bu yıllarda Hindistan'daki İngiliz yönetimindeki diğer deniz subaylarıyla birlikte Arap Yarımadası'nı gezdi ve Arabistan ile ilgili bilgi elde etti. 1835 yılında İngilizlerin İran Büyükelçisi John Campbell tarafından Stoddart ile Conolly'nin akıbetini öğrenmek ve Hazar Denizi'nin doğu kıyılarını keşfetmek amacıyla Hive'ye gönderilmiştir. Yolculuğa çıktıktan kısa bir süre sonra kendisinden

renmek,³ aynı zamanda Hazar Denizi'nin doğu kıyılarını keşfetmek⁴ amacıyla Hive'ye gönderilmiştir.⁵ Wyburd, Hacı Ahmed Arap ismiyle 1835 yılında kılık değiştirerek Tahran'dan Asrabad'a doğru yola çıkmış⁶ ancak yaklaşık on yıl boyunca kendisinden haber alınmamıştır. Türkistan'a 1845 yılında yaptığı seyahat sırasında Wyburd hakkında da araştırma yapması istenen Joseph Wolff, Wyburd'un Hive'ye giderken tutsak edilerek Buhara'ya götürüldüğü ve Stoddart ve Conolly'den birkaç yıl önce hapsedildiği, daha sonra da idam edildiğini rapor etmiştir.⁷ Fakat Joseph Wolff'un raporundan üç yıl sonra (1848) Wyburd'un hâlâ hayatta olduğu, Buhara'da tutsak edildiği, daha sonra kaçarak Hokand'a ulaştığı, burada bir Rus casusu olduğu şüphesiyle tekrar ele geçirildiği yönündeki bilgiler ortaya çıkmıştır.⁸ Bu bilgilerin ortaya çıkması Hokand Han'ı Hüdayar Han'ın Peşaver'e bir elçi göndermesiyle gerçekleşmiştir. Hüdayar Han; Taşkend ile Deşt-i Kazak yolunda, adının "Wypart" ve bir İngiliz olduğunu, uzun yıllar seyahat ettiğini iddia eden birisini yakaladığını, bu kişinin İngiliz tebaası olup olmadığını teyit etmek adına herhangi bir subay gönderilirse serbest bırakılacağını bildiren bir elçiyi 20 Mart 1848 tarihinde Hindistan Genel Valisi Albay Lawrence'a göndermiştir. Yaklaşık iki yıl boyunca yapılan soruşturmalardan ve teşebbüslerden⁹ bir sonuç alınmasa da 1852 yılında Hindistan -İngiliz- Hükümeti Stoddart ile Conolly'nin idamlarının her türlü uluslararası baskıya rağmen engelleyemediklerini, böyle bir olayın bir daha yaşanmaması için bir İngiliz yerine yerli bir ajan olan Ahmed Şah'ı, Wyburd'un akıbetini öğrenmek için Türkistan'a gönderdiğini belirtir.¹⁰

bir daha haber alınmamıştır. J. Grover, *The Bokhara Victims*, London, Chapman and Hall, 1845, s. 243-261.

³ G. C. Hurlbut, "Geographical Notes", *Journal of the American Geographical Society of New York*. Vol. 24, s. 430.

⁴ J. Grover, *a.g.e.*, s. 250.

⁵ Hansard, House of *Commons Sitings Debate*, 30 May 1851, vol.117, cols 261-8, s. 262.

⁶ Grover, *a.g.e.*, s. 256. Hansard, s. 263.

⁷ J. Wolf, *Narrative of a Mission to Bokhara, in the Years 1843-1845, to Ascertain the Fate of Colonel Stoddart and Captain Conolly*, London, J. W. Parker, 1846, s.222, 235. Hansard, *a.g.e.*, s. 262. "Chronicle", *The Asiatic Journal and Monthly Miscellany*, Vol. IV, November-April, 1845, s. 207-208. Grover, *a.g.e.*, s. 253.

⁸ Hansard, *a.g.e.*, s. 262. Hurlbut, *a.g.e.*, s. 430.

⁹ Hansard, *a.g.e.*, s. 263.

¹⁰ Hansard, *a.g.e.*, s. 265. H. Rawlinson, *England and Russia in the East*, London, John Murray, 1875, s. 232.

Hoca Ahmed Şah Nakşibendi'nin Hayatı ve Faaliyetleri

Kaynaklarda hayatıyla ilgili bilgiler hayli kısıtlı olan Ahmed Şah, çok sayıda müridi bulunan, çevre ülke ve bölgelerde büyük saygı gören, dini bakımdan yüksek itibar sahibi Keşmirli Hoca Şah Niyaz'ın oğludur¹¹. Atalarının kökeni Babür Şah'a kadar dayanan Ahmed Şah Nakşibendi'nin babasının dedesi Hoca Muhammed Yusuf'tur. Onun oğlu Hoca Abdurrahim, babası hayattayken İstanbul'a gitmiş, Hindistan üzerinden memleketine geri dönmüştür. Geri dönüşü dönemin devlet adamları tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Hatta Lahor Valisi, Hoca Abdurrahim'i kendi bölgesinde kalmaya ikna ederek ona Imadebad kasabasının yönetimini vermiştir. Afgan Ahmed Şah'ın burayı işgal etmesi üzerine Keşmir'e geri dönen Hoca Abdurrahim, büyük bir saygıyla karşılanmış ve bu saygı yaşamı boyunca devam etmiştir¹².

Abdülrahim'in oğlu, Ahmed Şah'ın babası Hoca Şah Niyaz da babasına gösterilen saygıya mazhar olmuş¹³, gelirlerini hayır kurumlarına tahsis ettiği, Keşmir'in Afgan valileri ona çok geniş ve değerli araziler hibe etmişlerdir. Ancak Keşmir, Ranjit Sinh tarafından işgal edildikten sonra Şah Niyaz'ın mallarına el konulmuştur. Buranın kendisi ve ailesi için güvenli bir yer olmaktan çıkması üzerine Şah Niyaz, Keşmir'den ayrılmaya karar vermiştir. Bölgedeki Müslümanlar tarafından büyük saygı ve sevgi gösterilen bu aileye Yarkend ve Kabil gibi bazı şehirlerin ahalisi, kendi şehirlerine yerleşmeleri için teklifte bulunsalar da aile Ladak'a yerleşmeyi tercih etmiştir¹⁴.

Hoca Şah Niyaz zamanında Mir İzzetullah vasıtasıyla İngilizlerle (William Moorcroft) bağlantı kuran ailenin Ahmed Şah zamanında da bu bağlantıyı devam ettirdiklerini hatta daha da ileriye götürdükleri anlaşılmaktadır¹⁵. Özellikle yukarıda da belirttiğimiz gibi Ahmed Şah'ın dini karakteri ve itibarı onun Türkistan bölgesine rahatça girmesini ve buralarda gözlem yapmasını hayli kolaylaştırmıştır. Nitekim Ahmed Şah başta Yarkend olmak üzere Doğu

¹¹ Ahmed Shah Nakshahbandi, "Route from Kashmir, viâ Ladakh, to Yarkand", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, İng. Çev. J. Dowson, Vol. 12, 1850, s. 272.

¹² W. Moorcroft- W. Trebeck, *Travels in the Himalayan provinces of Hindustan and the Panjab; in Ladakh and Kashmir; in Peshawar, Kabul, Kunduz, and Bokhara*, London, J. Murray.1841, s. 241-242.

¹³ Ahmed Shah Nakshahbandi, *a.g.m.*, s. 241-242.

¹⁴ W. Moorcroft- W. Trebeck, *a.g.e.*, s. 24.

¹⁵ W. Moorcroft- W. Trebeck, *a.g.e.*, s.21.

Türkistan'ın birçok şehrine gitmiş, bu şehirlerde çeşitli faaliyetlerde (ticari, dini ...) bulunmuştur.¹⁶

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Afganistan ve Türkistan'ın batısındaki hanlıkların ticari ve siyasi vb. durumları hakkında bilgi edinmek için yerli kâşifleri bu bölgelere göndererek istihbarat toplayan İngilizler¹⁷ Ahmed Şah Nakşibendî'nin bu özelliğinden faydalanmak istemişlerdir. Nitekim Ahmed Şah yukarıda da açıkladığımız gibi Teğmen Wyburd'un akabetini öğrenmek için 1852 yılında oğlu Gafur Han'm da kendisine eşlik ettiği¹⁸ Mançu işgalindeki Doğu Türkistan, Hokand ve Buhara Hanlığı'na seyahatini gerçekleştirmiştir.¹⁹ Ahmed Şah ve ailesinin İngilizlerle yakınlığı ileriki tarihlerde de devam etmiştir; hatta Ahmed Şah ve oğlu Gafur Han, T. D. Montgomerie tarafından 1863 yılında faaliyete geçirilen "Pundit" projesine de dâhil edilmek istenmişlerdir.²⁰

Ahmed Şah'm 1846 ve 1852 yıllarında Türkistan'a yaptığı seyahatin anıları Kraliyet Coğrafya Topluluğu tarafında Farsçadan İngilizceye çevrilerek bu topluluğun dergilerinde yayımlanmıştır.²¹

1846 yılında Srinagar'dan Yarkend'e giden Ahmed Şah, bu yolculuyla ilgili hatıralarını Lord Elphinstone'un isteği üzerine kaleme almış, yazdıkları J. Dowson tarafından Farsçadan İngilizceye çevrilmiştir. Leh üzerinden Yarkend'e giden Ahmed Şah, güzergâhı üzerindeki bölgelerin iklimi, bitki örtüsü, geçitleri vd. coğrafi özellikleri; üretilen ürünler, yaptıkları ticaret vd. ekonomik gelirleri; şehir ve köylerde yaşayan insanların nüfusu, etnik yapısı, gündelik

¹⁶ J. Wood, *A Journey to The Source of The River Oxus*, London, John Murray, 1872, s. 180. Ahmed Shah Nakshahbandi, *a.g.m.*, s.60.

¹⁷ Özer, *a.g.m.*, s.295.

¹⁸ "Proceedings of the Asiatic Society for the Monts of Marchand", *The Journal of the Asiatic Society of Bengal*, V.32, No. 209, 1863, s. 177.

¹⁹ Ahmud Shah Nukshbundee, "Narrative of the travels of Khwajah Ahmud Shah Nukshbundee Syud who Started from Cashmere on the 28th October 1852 and Went Through Yarkund, Kokan, Bokhara and Cabul in Search of Mr. Wyburd", *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, 25, 1863, s. 344. "Proceedings of the Asiatic Society for the Monts of Marchand", s. 177.

²⁰ "Proceedings of the Asiatic Society for the Monts of Marchand", s. 177.

²¹ 1846 yılındaki seyahat anıları: Ahmed Shah Nakshahbandi, Route from Kashmîr, viâ Ladakh, to Yarkand. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, (J. Dowson, İng. Çev. Vol. 12, 1850, s. 372-385; 1852 yılındaki seyahat notları: Ahmud Shah Nukshbundee Narrative of the travels of Khwajah Ahmud Shah Nukshbundee Syud who Started from Cashmere on the 28th October 1852 and Went Through Yarkund, Kokan, Bokhara and Cabul in Search of Mr. Wyburd. *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, 25, 1863, s. 344-358.

yaşamı, dini inanışları vd. sosyal yapıları hakkında bilgiler vermiştir. Ayrıca Yarkend'deki Mançu yönetiminin özellikleri (toprak, vergi, askerlik, hukuk vb.) halkın Mançu hükümetine karşı sorumlulukları, burada yaşayan Müslümanların statüleri; bunların yanında Yarkend'deki gündelik yaşam ve ticaret, Müslümanlar dışında bölgede yaşayan gruplar ayrı bir başlık olarak ele alınmıştır. Ahmed Şah'ın bu seyahati ile ilgili verdiği bilgilerin bu dönemde benzer güzergâhlarda seyahat eden seyyahların, başta W. Moorcroft ve Mir İzzetullah olmak üzere, bilgileriyle karşılaştırıldığında birbirleriyle yakın oldukları görülmektedir.²²

Ahmed Şah'ın 1852 Yılındaki Türkistan Seyahati

Ahmed Şah Nakşibendi, Binbaşı Macgregor ve Albay Mackeson'un isteği üzerine, 28 Ekim 1852'de, yanına altı at ve uşak alarak Ladak yolculuğuna başlamıştır. Ladak'ın ikliminin çok soğuk olduğuna değinen Ahmed Şah, bölgede öncelikle buğday ve "jorge" bitkisinin yetiştirildiğini söyler. Halkın temel tüketim maddesinin ise Lassa'da getirilen çay ve Keşmir'den getirilen ghee²³ ile kullandıkları tulkairdir²⁴ olarak belirtir. Ahmed Şah'ın bu ifadelerinden bölgede ticaretin canlı olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle temel ihtiyaç maddelerinin komşu bölgelerden ithal edildiği bilgisini veren Ahmed Şah, bu nedenle Ladak'ta yaşamın oldukça pahalı olduğu yorumunu yapar. Ladak'ta yaşayan halkı misafirperver olarak nitelerken, onların kültürel özellikleri ve aile yapıları hakkında da bilgiler verir. Bu bilgilerin içinde en ilgi çekicilerinden birinin ailedeki tüm erkek kardeşlerin ortak bir eşinin olduğudur. Kıyafetlerini bir kez giydikten sonra onları yıpranana kadar asla çıkarmadıkları ise başka ilginç bir detaydır. Halkın putperest olduğu ve "Mane" olarak adlandırıldıkları bir tanrıya tapukları ise bir başka anekdotur.²⁵

7 Ocak'ta Ladak'tan ayrılan Ahmed Şah Yarkend yolculuğuna başlamıştır. Ladak'tan Yarkend'e iki güzergâh üzerinden gidildiğini ve bu güzergâhlardan birisinin Yaz Yolu olarak adlandırılan Maryhan, bir diğerrinin Kış Yolu

²² Karşılaştırma için bkz: Moorcroft, W. ve Trebeck, G. *Travels in the Himalayan provinces of Hindustan and the Panjab; in Ladakh and Kashmir; in Peshawar, Kabul, Kunduz, and Bokhara*, London: J. Murray, 1841. Meerİzzut-Oollah, *Travels in Central Asia* İng. Çec. Capt. Henderson, The Foreign Department Press, 1872.

²³ Bir çeşit tereyağıdır.

²⁴ Kavrulmuş buğday ve arpadır.

²⁵ Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 345.

olarak adlandırılan Ekdan olduğunu belirtir.²⁶ Tüccarların, zor iklim koşullarına ve tüccar soyguncular olarak bilinen Kanjutların (Hazaralar) saldırılarına sık sık maruz kalmalarına rağmen Kış Yolu'nu tercih ettiklerini ifade eder.²⁷ Bunun nedeni olarak da Kış Yolu'nun mesafesini Yaz Yolu'nun yarısı kadar olması ve Yaz Yolu'nun kış boyunca karla kaplı olması olarak gösterir.

Zorlu bir yolculuktan sonra Doğu Türkistan sınırlarına giren Ahmed Şah, önce kalabalık ve ticarî açıdan canlı bir şehir olan Kargalık'a gitmiştir. Buradan yoluna devam eden Ahmed Şah, yaklaşık bir ya da iki gün içinde bölgenin en önemli akarsularından biri olan Yarkend Nehri'ne ulaşmıştır. Ahmed Şah, genelde seyahatların detaylı bilgileri vermeye çalıştığı Yarkend Nehri'nin kış mevsiminde donduğu ve ulaşımın buzla kaplı nehir üzerinden yapıldığı, normal zamanlarda ise feribotlarla sağlandığı bilgisini verir.²⁸

17 Şubat'ta Yarkend'e giren Ahmed Şah'ın burada yaptığı ilk iş Teğmen Wyburd hakkında bilgi edinmek için araştırma yapmak olmuştur. Ayrıca bir adamını da yine aynı amaçla Aksu'ya göndermiştir. Ancak ne kendisi ne de Aksu'ya gönderdiği adamı Wyburd hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır.²⁹

Ahmed Şah, notlarında burada yaptığı gözlemler sonucunda bölge ve Pekin arasındaki iletişim ve ulaşımın nasıl yapıldığı yönündeki bilgilere de yer vermiştir. Mançuların Aksu üzerinden Yarkend ve Pekin arasında iletişimi "dak" adı verilen görevliler aracılığıyla düzenli geliş gidişlerle sağladıklarını belirtir. Yine Mançuların iletişim ve ulaşım sağlamak adına Kaşgar Nehri üzerinde Yenişehir (*Inyshuhr*) adında yeni bir şehir kurduklarını, bu şehrin Kaşgar, Yarkend, Aksu ve Hoten'den gelen yolların kesişme noktasında olduğunu belirtir. Ayrıca bu şehirden Pekin yönündeki güzergâh üzerinde bulunan Üç Turfan'a giden yolun nedenini belirtmeden seyahatçılara kapatıldığını da altını çizer.³⁰

Yaklaşık üç buçuk ay Yarkend'de kalan Ahmed Şah, Yarkend'in idari, askeri, ekonomik ve sosyal özelliklerini gözleme imkânı bulmuştur. Onun verdiği bilgilere göre şehrin yönetiminden sorumlu olanlar Mançulu

²⁶ Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 346.

²⁷ Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 347.

²⁸ Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 347.

²⁹ Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 347.

³⁰ Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 348.

vali ve onun yardımcısı “anban” ile anbanın yardımcısı “dalocah”dır. Ahmed Şah, bu idarecilerin bölge ahalisiyle neredeyse hiç iletişime girmediklerini belirtir ve ihtiyaç duydukları her şeyi Yarkend’in Müslüman yöneticisi vasıtasıyla gerçekleştirdiklerini ifade eder. Bu yöneticilerin tamamen Mançulardan oluşan, sayıları altı-yedi bin kişiyi bulan piyade birlikleriyle birlikte bir kalede ikamet ettiklerini söyler. Halkın genellikle hallerinden hoşnut olduğunu ve yöneticilerden şikâyet etmedikleri yorumunda bulunur. Ayrıca buradaki ahalinin, ürünün yaklaşık onda birine tekabül eden arazi vergisi dışında devlete başka vergi ödemedikleri tespitinde bulunur.³¹

27 Mayıs'ta Kaşgar'a gitmek için yola çıkan Ahmed Şah, yolculuk esnasında Yarkend'den Kaşgar'a giden yol üzerindeki yerleşim yerlerinin bereketli bölgeler olduğunu belirtir. Altı günlük yolculuktan sonra Kaşgar'a giren Ahmed Şah'ın, Kaşgar'la ilgili verdiği ilk bilgi Hokand Hanlığı'nın Kaşgar üzerindeki siyasi baskısıdır. Nitekim Hokand'da sürgünde bulunan Hocalar ailesinin üyelerinden Buzurg Hoca'nın Kaşgar'da siyasi itibarının arttığı, bu durumun da Mançulu yetkililer tarafından Doğu Türkistan'da sıkıntı yaratacağının düşünüldüğünü, tedbir olarak Hokand'a geçişlerin durdurduğunu kaydetmektedir. Yine Mançulu yetkililerin Doğu Türkistan için vergi verdikleri ancak 1852 yılından itibaren Hokand Hanlığı ile ilişkilerin bozulduğu, Ahmed Şah'tan edindiğimiz bilgiler arasındadır.³²

18 Aralık 1852'ye kadar Kaşgar'da kalan Ahmed Şah, Kaşgar'ın iklimi hakkında da bilgiler vermiştir. Şehrin güzel bir iklimi ve bereketli toprakları olduğunu dile getiren seyyah, Kaşgar'daki halkın su ihtiyacını sağlayan tanklara değinerek herhangi bir dış saldırı karşısında şehrin içinde halkın ihtiyacını karşılayacak bir tankın olduğunu ve bu tankın güvelliğinin özel olarak görevlendirilen bir kişi tarafından yapıldığını belirtir. Yine buradaki halkın kültürel olarak Hokand halkıyla çok benzediğinin altını çizer.³³

Ahmed Şah, Doğu Türkistan'a yaptığı bu seyahat sırasında Hoten ve İli'ye gitmese de belki daha önce gittiği için belki de adamlarından aldığı bilgilerle İli'de hiç Rus'un olmadığını, ancak Mançular ve Ruslar arasındaki ticaretin buradan yapıldığını belirtir. Hoten'in ise daha çok idari yapısı ve ekonomik özellikleri hakkında bilgiler verir. Hoten'in altı kasabadan oluştuğunu, bunla-

³¹ Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 347-348.

³² Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 349.

³³ Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 351.

rın Karakaş, Chira (Kıra), Yulongkashi (Ürünğkaş), Keriya (Kiria), Lichee (Liçi) ve Tagh (Dağ) olduğunu belirtir. Bu kasabalardan Liçi'nin Çin anbanın ikamet yeri olduğunu, Karakaş'ta ise büyük bir nehrin bulunduğunu ve bu nehirde teknelerle seyahat edildiğini kaydeder. Yine bu kasabalardan Kıra, Keriya ve Dağ'da yetişen türünlere odaklanarak buralarda ipek üretimi, bol miktarda çeşitli sebze ve meyve yetiştirildiğini; Ürünğkaş'da ise kasabayla aynı adı taşıyan nehirde, nehrin sığ olduğu zamanlarda değerli taşlar elde edildiğini, Mançulu idarecilerin bu taşları bıçak ve tabak yapmak için kullandıklarını ifade eder. Ahmed Şah'ın verdiği ilginç bilgilerden bir diğeri de Hoten halkının zorunlu olarak kış mevsiminde kırk gün devlet adına altın aramakla yükümlü olmalarıdır. Altın bulunsa da bulunmasa da çalışanların bu iş için devletten para aldıklarını ekler.³⁴

Kaşgar'dan ayrıldıktan sonra 1853 yılının ocak ayı ortalarında zorlu bir yolculuk sonunda Hokand topraklarına giren Ahmed Şah, burada önce Oş'a ulaşmıştır. Küçük bir şehir olarak belirttiği Oş'un Margilana'a sınır olduğunu dile getirdikten sonra Margilan'la ilgili olarak da geniş bir çarşısının, birçok hamam, okul ve kervansarayın bulunduğunu ekler.³⁵

Yolculuğunda yönünü Oş'tan devletin merkezi olan Hokand'a çeviren Ahmed Şah'ın, Hokand ile ilgili verdiği ilk bilgiler diğer şehirlerde olduğu gibi iklim ve fiziki özellikleridir. Bunun yanında hanlığın başında bulunan Hüdayar Han ile devletin askeri ve ticari durumu hakkında verdiği bilgiler de oldukça önemlidir. Ahmed Şah, büyük ve yoğun nüfuslu bir şehir olarak belirttiği Hokand'da evlerin genelde tek katlı olduğu ve pukka adı verilen tuğlalardan inşa edildiğini söyler. Rutubetten dolayı bu evlerin fazla dayanıklı olmadığını altını çizen Ahmed Şah, özellikle kışın çamurdan dolayı şehrin yollarında hareket etmenin çok zor olduğunu belirtir. Hatta insanların bu mevsimde sadece at sırtında hareket edebildiklerini, atların da sık sık omuzlarına kadar çamura battıkları bilgisini verir. Ayrıca şehrin surlarla çevrili olduğunu, içinde hanın sarayının yanı sıra siyasi, askeri ve sivil kurumların bulunduğunu ifade eder. Bol su kaynaklarının yer aldığı Hokan'da çok sayıda güzel çarşı ile geniş kervansarayların bulunduğu ise şehir hakkında verdiği diğer bilgiler arasındadır.³⁶

³⁴ Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 350.

³⁵ Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 351.

³⁶ Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 352.

Ahmed Şah, Hokand hanı Hüdayar ve Hokand ordusu hakkında da oldukça önemli bilgiler vermiştir. Hüdayar Han'ın yaklaşık yirmi beş yaşlarında olduğunu belirten Ahmed Şah'ın, sarayının şehirden bir dereceyle ayrılan kalede bulunduğunu, ancak bu kalenin, başka ülke ve şehirlerdeki kalelerin aksine, konum olarak şehre hâkim olmadığını belirtir. Hokand ordusunun ise neredeyse tamamının süvarilerden oluştuğunun altın çizen Ahmed Şah, ordunun düzenli birliklerden oluşmadığını milislerden ve tumar sahibi olanların yetiştirdiği birliklerden oluştuğunu belirtir. Süvarilerin başlıca eğlenceleri ise Kök Börü'dür.³⁷

Hokand'ın ticaret hayatı hakkında da bilgiler veren Ahmed Şah, şehirde canlı bir ticaretin olduğunu vurgularken nanka, (pamuklu kumaş) basma, türban ve ince kumaş, kürk, tepsi, kutu vb. her türlü ticari ürüne pazarda rahatça ulaşılabileceğini belirtir. Ülkenin başlıca ihracatının ise kaliteli Hokand basmaları olduğunu kaydeder.³⁸ Çarşıda Rus mallarına rastlansa da iki kişi haricinde hiçbir Rus ile karşılaşmadığına dikkat çekerken bu Rusların da Akmesid'de esir alınıp köle olarak satıldığını vurgular.

Hokand'da da Wyburd hakkında araştırmalarına devam eden, ancak bir sonuç alamayan Ahmed Şah, daha önce buralara gelen/geçen Avrupalılar olduğunu, bunların da Dr. Martin Honigberger ve Conolly olduğunu, Martin Honigberger'in Rusya'ya, Conolly'nin de Buhara'ya devam ettiğini belirtir.

Ahmed Şah, Hokand'dan ayrıldıktan sonra Buhara Hanlığı'nın topraklarına girer. Verdiği bilgilere göre hanlığa giriş kontrolünün Cizak şehrinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Cizak'tan sonra Semerkant'a giden, buradaki cami ve kervansarayların çokluğunun bahseden Ahmed Şah, şehrin güzelliğinden oldukça etkilenmiştir. Semerkant'tan sonra Şehrisebz ve Taşkend yönündeki bakımlı yollardan hayranlıkla bahseden seyyah, bu yollardan Taşkend'e beş-altı günde, Şehrisebz'e ise on beş günde gidilebileceğini anlatır. Taşkend'de ve sözü geçen şehirlerde halkın idarecilerden memnun olduklarını gözlemleyen Ahmed Şah, idarecilerin halka herhangi bir baskı uygulanmadıklarının altını çizer.³⁹

³⁷ Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 352-353.

³⁸ Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 353.

³⁹ Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 354.

1 Mayıs 1853 tarihinde Buhara'ya ulaşan Ahmed Şah'ın, öncelikle Wyburd'un akıbetini soruşturmaya başladığı anlaşılmaktadır. Burada Wyburd olabileceğini düşündüğü bir yabancıyla karşılaşan Ahmed Şah, yaptığı tetkikler sonucunda yanlış olduğunu, bu kişinin Wyburd olmadığını anlamıştır.⁴⁰

Buhara'daki gözlemlerine yine ilk olarak şehrin ikliminden başlayan seyyah, Buhara'nın yaz mevsiminde sıcak, kışın ise aşırı soğuk bir yer olduğunu anlatır. Yoğun nüfuslu bir şehir olduğunu vurguladıktan sonra, su ihtiyacının nehirden karşılandığını, beslenen tanklardaki suların yılın belli dönemlerinde Gine Solucanı rahatsızlığına yol açtığını ifade etmekle birlikte hanlıkta bu hastalığı tedavi eden birçok iyi doktorun olduğunu altını çizerek. Ayrıca hanın kullandığı suyun özel olarak getirildiğini de ekleyen⁴¹ seyyah, nereden getirildiği konusuna ise değinmemiştir.

Buhara'nın ikliminin yanında, ticari özellikleri hakkında da bilgi veren Ahmed Şah, şehirde İran, Ürgenç, Kabil ve Hokand'dan gelen tüccarlar bulunduğunu ve Yahudi toplumuyla birlikte bunların her birinin kendi pazar yerleri olduğunu belirtir. Bu pazar yerlerinin temiz ve düzenli tutulmasına önem verildiğini ve malların düzenli bir şekilde depolanmasına özen gösterildiğini ifade eder. Yine şehirde Rus mallarının olduğunu ancak Rusların ülke sınırlarına giremediklerini ve bunun eski bir uygulama olduğunu anlatır.⁴²

Batı dünyasında Conolly ve Stoddard'ın öldürülmelerinin sorumlusu olarak görülen Buhara Hanı Emir Nasrullah, Ahmed Şah'ın ifadelerine göre ellili yaşlardadır. Batı dünyasında, Emir Nasrullah'ın Conolly ve Stoddard'ın ölümü nedeniyle olumsuz bir hükümdar kanaatinin hakim olduğuna, ancak bu kanaatlerin aksine, Ahmed Şah'ın, daha temkinli bir tutum sergilediği ve herhangi bir yoruma girmeden bu ölümlerden dolayı adının kötüye çıktığını belirtir. Yine Nasrullah Han'ın iyi bir istihbarat teşkilatı kurduğunu aktarır. Nitekim Buhara şehrinin üç yüz altmış mahallesinin olduğunu, bu mahallelerden günlük; ülkenin diğer şehirlerinden haftalık raporlar sunan muhbirleri bulunduğunu belirtir. Bu yüzden de halkın handan korktuklarını kaydeder.⁴³

⁴⁰ Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 355.

⁴¹ Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 355.

⁴² Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 355.

⁴³ Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 355.

Hokand ve Buhara Hanlıkları arasındaki ilişkilere de değinen Ahmed Şah, bu ilişkilerin dostane olmadığı yorumunda bulunur. Bu iki hanlık arasındaki sorunların başlıca kaynağı olarak da Buhara Hanlığı'ndaki taht mücadelesinde Malla Han'ın Buhara'ya sığınmasını gösterir. Bununla birlikte ilişkileri geliştirmek için Hokand'da kaldığı süre zarfında, iki hanlığın elçilerinin karşılıklı gidip geldiklerine de dikkat çeker. Hokand ve Buhara'yı ekonomik olarak karşılaştıran Ahmed Şah, Buhara Hanlığı'nın daha zengin olduğunu ifade eder.⁴⁴

Wyburd hakkında hiçbir bilgi elde edemeyen Ahmed Şah, onun hapisanede olabileceğinden şüphelenmiş ancak yaptığı tetkikler sonucunda herhangi bir yabancının gözaltında olmadığını öğrenir. Bundan sonra araştırmaya devam etmesi için bir adamını burada bırakarak dönüş yolculuğuna başlayan seyyah, Buhara'dan Kabil'e oradan da Peşaver'e ulaşır.⁴⁵

Sonuç

Ahmed Şah, Teğmen Wyburd'un akıbetini öğrenmek için Binbaşı Macgregor ve Albay Mackeson'un isteğiyle oğlu Gafur Han'la birlikte Mançu işgalindeki Doğu Türkistan ile Batı Türkistan'daki Hokand ve Buhara Hanlığı'na 1852 yılında seyahatini gerçekleştirmiştir. 28 Ekim 1852'de Keşmir'den başladığı yolculuğunu 12 Temmuz 1853 tarihinde Kabil'de tamamlamıştır. Ahmed Şah'ın bu seyahatinin kayıtları 1856 yılında "*Narrative of the Travels of Khwajah Ahmud Shah Nukshbundee Syud who Started from Cashmere on the 28th October, 1852, and Went Through Yarkund, Kokan, Bokhara and Cabul in Search of Mr. Wyburd*" adıyla *Journal of the Asiatic Society of Bengal* dergisinin yirmi beşinci sayısında Farsçadan İngilizceye çevrilerek yayımlanmıştır; ancak çevirenin adı dergide yer almamıştır.

Ahmed Şah'ın seyahat notları; coğrafi, ticari, askeri, mimari ve siyasi bilgiler ve betimlemelerden ziyade rapor şeklinde aktarılmıştır. Bunun nedeni ise muhtemelen Ahmed Şah'ın yolculuğunun asıl amacının Teğmen Wyburd hakkında bilgi edinmek olmasıdır.

Ahmed Şah, Ladak'tan başladığı yolculuğuna "Yaz Yolu" olarak da adlandırılan güzergâh üzerinden devam ederek Doğu Türkistan'a girmiş ve seyahati boyunca devam ettiği güzergâhlar ve bu güzergâhlar üzerinde bulunan yerle-

⁴⁴ Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 356.

⁴⁵ Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 356.

şim yerleri hakkında bilgiler aktarmıştır. Ahmed Şah'ın bu yolculuğu sırasında gezdiği şehirler Ladak, Yarkend, Kaşgar, Oş, Hokand, Akmesid, Buhara ve Kabil'dir. Yazar, sözü geçen bu şehirlerin siyasal, sosyal, ekonomik, askeri ve kültürel özelliklerine dikkat etmiş, bu dikkatlerden elde ettiği izlenimlerini genellikle tarafsız bir gözle, nesnel bir dil ve tutumla yazıya aktarmıştır. Seyahat kayıtlarının neredeyse yarısını Doğu Türkistan'daki gözlemlerine ayırmıştır. Bunda Doğu Türkistan'daki şehirleri daha yakından tanıması ve belli zamanlarda buralarda bulunmasının etkili olduğu düşünülebilir.

Seyahatnameden, yolculuğu boyunca rahat hareket ettiği ve idareciler tarafından herhangi bir kısıtlamayla karşılaşmadığı görülen Ahmed Şah'ın, özellikle Wyburd hakkında bu şehirlerde araştırma yaparken yerel halkla kolayca iletişim kurabildiği, onlardan bilgi alabildiği ve bu şehirlerde rahatça gözlem yapabildiği anlaşılmaktadır. Bu rahatlığı sağlayan hususların başında ise Ahmed Şah'ın Müslüman olmasının ve bölgede dini kimliğinin itibar görmesinin geldiği söylenebilir.

Seyahatini Türk dünyasının ve Hanlıklarının başkentleri ya da siyasi merkezleri olan şehirlere gerçekleştiren Ahmed Şah, önce buraların iklim özellikleri hakkında bilgiler vermiş; daha sonra şehrin yönetim özellikleri, halkın yönetime karşı tutumu, şehrin savunması, mimari yapıları, üretilen ürünlerine değinmiş, bütün bunları da nesnel bir bakışla metnine kaydetmiştir. Özellikle dikkatini çeken husus ise; bu şehirlerde yaşayanların neredeyse hepsinin müreffeh bir hayat sürdükleri ve yönetimlerinden memnun olmalarıdır. Ahmed Şah'ın gözlemlerinden çıkartılabilecek bir diğer sonuç da bu şehirlerde, özellikle Doğu Türkistan ve Hokand'da, yaşayan insanların ortak kültürel değerleri benimsedikleri; yine sözü geçen şehirlerdeki sosyal ve ticari hayatın oldukça canlı olduğudur.

Ahmed Şah'ın seyahati, Türkistan'da Rus ve İngilizlerin bölgeye olan ilgilerinin arttırdığı bir dönemde gerçekleşmiştir. Bu devletlerin ilgileri bölgedeki hanlıklar ve Mançuları rahatsız etmiş, kendilerini koruyabilmek adına söz konusu devletlere kapılarını kapatmışlardır. Bölgeden doğrudan bilgilerin alınmadığı, bilgilerin kısıtlı olduğu bir dönemde seyahatini gerçekleştiren Ahmed Şah, siyasi gelişmelerle ilgili diğer konularda olduğu gibi kısa ve yorumsuz bilgiler vermiştir. Bununla birlikte özellikle 1850'lerde Türkistan'ın batısındaki hanlıklarda vuku bulan gelişmeler ve bu hanlıkların birbirleriyle ve Rusya'yla olan ilişkileri ile Doğu Türkistan'daki Mançu yönetimi ve Müslüman Türk toplum arasındaki münasebetlere dair çarpıcı bilgiler aktarmıştır.

Yazarın Doğu Türkistan'da, özellikle Yarkend'de, Mançu yönetiminin Türk ve Müslümanlara karşı muamelesi ve bunların statüleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermesi de tarih bilimi açısından önemli bir anekdottur. Bu bilgilerdeki en dikkat çeken tespiti ise bilhassa 1850'ler dikkate alındığında Mançular ile bölgedeki Türk ve Müslümanlar arasında ciddi sorunların yaşandığı bir dönemde halkın Mançu yönetiminden memnun olduğu değerlendirilmesidir.

Yine Hokand ve Buhara Hanlıklarının siyasi durumları hakkında da açıklamalarda bulunarak hem Hokand hem de Buhara Hanlıklarında iktidarda bulunan ve bu hanlıkların tarihlerinde önemli şahsiyetler olan hükümdarlar hakkında bilgiler vermiştir. Hüdayar Han'ın fiziksel özelliklerine, Nasrullah Han'ın ise karakterine odaklanan Ahmed Şah, ayrıca Hüdayar Han'a karşı iktidar mücadelesi veren kardeşi Malla Han'ın, Buhara Hanının koruması altında olduğuna vurgu yaparak nedenini belirtmeden iki hanlığın Batı Türkistan'daki rekabet gerçeğini ortaya koymuştur.

Rusların ve Batlıların bölge üzerindeki emellerini bilen Hanlık idarecilerinin bu devletlere karşı aldığı en etkili önlemlerinin başında ülkelerine bu ülkelerden gelenleri sokmamaları olmuştur. Ahmed Şah, hanlıkların bu politikasını, pazarlarında Rus mallarının yaygın olmasına karşın hiçbir Rus'un bu bölgeye giremediğinin, girenlerin de köle olarak satıldığını; bunun yanında Conolly ve Stoard'ın idamlarından sonra buraya gelen bir Batılı'nın da olmadığı yoluyla belirtmiştir.

KAYNAKÇA

AHMED SHAH NAQSHHAHBANDI, "Route from Kashmir, viâ Ladakh, to Yarkand", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, (J. Dowson, Çev.), Vol. 12, 1850, s. 372-385.

AHMUD SHAH NUKSHBUNDEE, "Narrative of the travels of Khwajah Ahmud Shah Nukshbundee Syud who Started from Cashmere on the 28th October 1852 and Went Through Yarkund, Kokan, Bokhara and Cabul in Search of Mr. Wyburd, *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, 25, 1863, s. 344-358.

BUCKLAND, C. E., *Dictionary of Indian Biography*, London, S. Sonnenschein, 1906.

EYRE, V., *The Military Operations at Cabul*, London, John Murray, 1843.

GROVER, J., *The Bokhara Victims*, London, Chapman and Hall, 1845.

- HANSARD, House of *Commons Sitings Debate* (Hansard), 30 May 1851, vol.117, cols 261-8, s.262.
- HURLBUT, G.C., “Geographical Notes”, *Journal of the American Geographical Society of New York*. Vol. 24, s. 391-450
- MEERIZZUT-OOLLAH, *Travels in Central Asia*, İng. Çev. Capt. Henderson, The Foreign Department Press, 1872.
- MOORCROFT, W.- TREBECK, G., *Travels in the Himalayan provinces of Hindustan and the Panjab; in Ladakh and Kashmir; in Peshawar, Kabul, Kunduz, and Bokhara*, London, J. Murray.1841.
- ÖZER, Meryem, “Türkistan’da İngilizlerin Asyalı Kâşif Casusları: Punditler”, *Vakanüvis*, Yıl/Vol. 6, S. 1 Bahar, 2021, s. 289-311.
- “Proceedings of the Asiatic Society for the Monts of Marchand”, [The Journal of the Asiatic Society of Bengal](#), V.32, No. 209, 1863, s. 175-178.
- RAWLİNSON, Rawlinson, H. *England and Russia in the East*, London, John Murray, 1875.
- “Chronicle”, *The Asiatic Journal and Monthly Miscellany*, Vol. IV, November-April,1845, s. 206-210.
- WOOD, J., *A Journey to The Source of The River Oxus*, London, John Murray, 1872.
- WOLF, J., *Narrative of a Mission to Bokhara, in the Years 1843-1845, to Ascertain the Fate of Colonel Stoddart and Captain Conolly*, London, J. W. Parker, 1846.
- YUAN, T., “Yakub Beg (1820-1877) Çin Türkistan’ındaki Müslüman ayaklanması”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Çev. E. B. Özbilen, 1893, s. 59-87.